

III. Het Natuurkundig Gezelschap van St. Anna Parochie.

1854—1887.

In de 18de eeuw had vooral Newton het inzicht in de natuur verdiept en een geweldigen indruk op zijn tijdgenooten gemaakt. Een van hen getuigde: „God sprak: Er zij licht! toen schiep hij Newton en 't werd licht". Men geloofde, alle vragen zouden beslist, alle geheimen zouden opgelost worden. Dit prikkelde de geesten. Met macht wierpen de geleerden zich op het natuurwetenschappelijk onderzoek. De leeken volgden. Het was een sterke, nieuwe stroom, die zich baanbrak en voor een groot deel de 19de eeuw heeft beheerscht.

Friesland was voorbestemd om deze golf in zich op te nemen. Het volk met zijn koelen zin, met zijn verstandelijken aanleg moest uitmunten in het exacte. Zoo drong deze geestesbeweging door tot de stille landstadjes en vergeten dorpjes tusschen Flie en Lauwers. Workum had reeds in 1814 een natuurkundig gezelschap, dat wekelijks voorlezingen hield volgens den leiddraad van de Natuurkunde van Buys, een voor dien tijd verdienstelijk schoolboek. Sneek, Stiens, Beers-Jellum, Drachten en andere plaatsen volgden.

De geschiedenis van deze physica-kringen, die bestonden uit boeren en burgers, is een belangrijk hoofdstuk uit de kulturhistorie van Friesland. Het hangt samen met het materialisme, modernisme en socialisme, die zich in ons gewest hebben baangebrosen. Het wacht nog op beschrijving. Enkele bouwstoffen geef ik in dit opstel, geput uit het notulenboek van het natuurkundig genootschap te St. Anna Parochie. ¹⁾

Ik begin aan de lezers van mijn opstel de voornaamste

¹⁾ Door de vriendelijke bemoeiingen van den heer Meijer, eertijds H. d. S. te Deersum en van den heer Joh. Kuiken, uitgever te St. Anna, werd mij dit boek ter inzage gegeven. Met erkentelijkheid mag ik dit hier vermelden.

leden van den natuurkundigen kring van ons Bildtdorp voor te stellen :

1°. De gebroeders Ferwerda, verwers van beroep, amateurs in de botanie, bezitters van een welvoorzien herbarium.

2°. Jan Kuiken Sr., eerst bakkersknecht op het Noord-Eind te St. Anna ; hij reisde als jonggezel wekelijks naar Harlingen en nam daar privaates om zijn kennis te verrijken ; later gaf hij het bakken er aan en werd boekdrukker. In 1868 ondernam hij de uitgave van de Bildtsche courant, waarin Dr. Vitus Bruinsma, een der leiders van de Friesche volkspartij, gedurende twintig jaar (1888 – 1908) wekelijks een opstel schreef.

3°. Johannes Kuiken Jr., die de zaak van zijn vader heeft voortgezet, jaren lid was van den gemeenteraad en een groot stuk van de Friesche arbeidersbeweging heeft meegemaakt ;

4°. De koperslager Jan Oreel, die een locomobiel vervaardigde en deze aan het gezelschap ten geschenke gaf, waarvoor hem het eerelidmaatschap werd opgedragen ;

5°. Roelf Schuiling, boer „aan de Kâlde Wei”, die een schitterende improvisatie wist te houden over de luchtpomp ;

6°. Apotheker de Looze, een der weinige niet Friezen ; hij was afkomstig uit Zierikzee ;

7° en 8° Roelof en Atze Hommema, specialiteiten in het vervaardigen en installeeren van bliksemafleiders ;

9°. Klaas Bentes Wassenaar, landbouwer te St. Jacobi-Parochie, die een stoomfontein en een telefoon maakte

10°. Van der Leij, die een stoommachine, een brandspuit en een telegrafisch toestel fabriceerde ;

11°. Ds. Arnoldus Wassenbergh, predikant te St Anna van 1825 – 1864, neef van den vermaarden Franeker hoogleeraar, dien Friesland eert als den vader der nieuwe Friesche taalbeweging ;

12°. K. Meijer, hoofd der school ;

13°. Burgemeester van Aisma, en meer anderen.

Men vergaderde jarenlang tweemaal per maand op de bovenzaal der herberg van Van der Leij, onder het genot

van een kop koffie en een goudsche pijp. Het waren allen vooruitstrevende mannen, die het leven van hun tijd zelfbewust meeleeften, het meerendeel eenigszins sceptisch aangelegd en staande onder invloed van het materialisme.

De werkzaamheden bestonden in het stellen en beantwoorden van vragen op het gansche gebied der natuur, het bespreken van allerlei verschijnselen, die men waarnam, het lezen van geschriften op dit gebied en het nemen van proeven.

De instrumenten van het gezelschap, waarmede af en toe proeven werden genomen, waren: een galvanische batterij, een electricemachine, die was vervaardigd door Roelof Hessels Hommema, een luchtpomp, een microscoop van de firma Kip, een stereoscoop, die ook thuis mocht gebruikt worden voor een dubbeltje per week en een hoefmagneet.

Soms brachten de leden een eigen instrument mee, dat zij bereidwillig aan de vergadering ten gebruike afstonden. Daartoe behoorden een electriche schel, een luchtdicht kooktoestel, een filter, een stoommachine om oude verf van hout te branden en glas te smelten, een opticaspiegel en een kokerdreg. Het laatste voorwerp werd aan den burgemeester gepresenteerd om het voor rekening van de gemeente aan te schaffen.

Den 6en April 1868 werd aan van der Leij en Hommema opgedragen om de werktuigen te beschouwen van de Hoogere Burgerschool te Leeuwarden, ten einde daarmede winst te doen voor het gezelschap. Resultaat van het bezoek was, dat duidelijk bleek hoe incompleet de physische instrumenten waren. Een tweede bezoek zou noodig zijn om de leemte aan te vullen.

Proeven werden genomen met kalium, magnesiumdraad, collodium, schietkatoen, barnsteen, steenkool, phosphor, zwavelkoolstof en wierook. Toen men in de courant las, dat in België een ontploffing had plaats gehad van een wagen met nytroglycerine, trachtte men deze stof ook te krijgen.

De lectuur, waarmede men den geest verfrischte en waaruit men nieuwe prikkels ontving om waar te nemen en de oorzaken der verschijnselen op te sporen, waren voornamelijk Masius' *Natuurstudiën*, vertaald door A. Winkler Prins en *Lucifer*, een volksboek tot verbreding der natuurwetenschap, dat uitmuntend beviel. Daaruit las men over de vier belasterden onder de dieren: de vleermuis, de mol, de spitsmuis en den egel; over de cacao, de bewoonbaarheid der maan, over de zonnebloem en de struisvogelmaag. Verder het tijdschrift *Album der Natuur*, Bernstein's *Geheime krachten der Natuur*. Eindelijk Timmers *Natuurkunde*, waaruit telkens een paragraaf werd voorgelezen, om naar aanleiding daarvan vragen uit te reiken, die op de volgende vergadering werden beantwoord.

Voor de behandeling van onderwerpen liet men zich leiden door het beginsel der actualiteit, door de dagelijksche waarneming van dingen in de naaste omgeving. Het doel was niet om de natuur in haar diepste geheimen na te sporen; daartoe ontbraken de kennis, het vermogen, de hulpmiddelen, de tijd. Bloot tot ontwikkeling en uitspanning werd de kennis der natuur beoefend. En men bleef dicht bij huis. De vraag werd behandeld: Waarom geschiedt het roten van vlas spoediger bij Noorden- dan bij anderen wind? Of de meeren in Friesland voor- of nadeelig zijn voor den hoogen waterstand? Waarom bij dooi weer het ijs niet gelijkmatig wegsmelt, maar er gaten in komen? Wat te doen is tegen de stinkende uitwasemingen van een vijver achter het dorp? Waarom bij het inleggen van zuurkool weinig en van snijboonen veel zout moet worden gebruikt?

Rariteiten uit de natuur lokten levendige discussies uit.

Burgemeester van Aisma bracht 6 Dec. 1869 een samengroei sel mee uit den top van een elzenboom, gevormd door twee uit hetzelfde punt opschietende takken, die door houtdeelen waren aaneengevoegd, gelijk zwemvliezen de teenen der watervogels verbinden.

In hetzelfde jaar bracht Ferwerda een kipei mee van

zeer buitengewonen vorm, hetgeen stof gaf tot druk gesprek over den groei en de vorming der eieren bij kippen en wat wel de oorzaak was van deze afwijking. De gedachten hierover waren zeer uiteenlopend, weshalve apotheker de Looze aanbod er een of meer schrijvers over te raadplegen. Daar deze geen licht gaven, schreef Ferwerda aan een vriend te Groningen, die advies inwon bij Prof. Siegers. Deze gaf te kennen, „dat het ei uit het moederdier — vóór het te voorschijn komt — reeds de volkomene hardheid heeft, zoodat er geen sprake kan zijn van een latere hardwording door den invloed der lucht”. Het meerendeel beschouwde dit echter enkel als de opinie des professors, maar volstrekt niet als afdoend bewijs.

Soms verrichtte men iets meer dan dilettanten-werk en deed men hand- en spandiensten voor de wetenschap. Zoo las in 1868 Dr. Buwalda het eerste gedeelte voor van zijn opstel over den oorsprong van het Bildt in geologisch opzicht, benevens de formatie van deszelfs bodem, afgeleid uit een putboring te Vrouwen-Parochie.

15 Maart 1869 deelde de Voorzitter K. Meijer mede, dat de laatste aflevering van het Album der Natuur een verzoek behelsde van Dr. van Eeden te Haarlem om uit alle oorden van Nederland opgaven te mogen ontvangen van de volksnamen der in het wild wassende planten.

C. Ferwerda nam op zich een lijst samen te stellen van zoodanige bij hem bekende gewassen, genoemd met de Nederlandsche en Latijnsche namen, om later de volksnamen er te kunnen achter plaatsen.

Soms kwamen sprekers uit andere Friesche physische clubs, b.v. 16 Febr. 1874 de heeren Hoitsma en Boonstra uit Kornjum, om proeven te doen met een galvanisch electrisch toestel van Ruhmkorff en een magnetisch electrisch toestel; tevens gaven zij lichtbeelden met een sciopticon.

In December 1878 gaven de heeren Lammers uit Drachten een voorstelling met een hydro-oxigeen-microscoop, het Nebelbilderapparaat en de electrische pen.

Op den duur vond men verbreding van gezichtsveld

gewenscht. Men kreeg genoeg van evenwicht en beweging van den vrijen val en van de reeds vaak gedane proeven. Ook begon het gestudeerd element te ontbreken. Daarom ging men het gansche gebied der cultuur betreden. De naam Natuurkundig Gezelschap werd in November 1876 prijsgegeven om plaats te maken voor „Oefening kweek kennis”. Doel werd: Kennis en algemeene ontwikkeling te bevorderen door het doen van mededeelingen, lezingen, vragen, antwoorden en gesprekken, geen vak van wetenschap uitgesloten, godsdienst uitgezonderd.

Voorshands bleef waarneming en kennis der natuur nog hoofdzaak, maar in 1880 kwam de kentering. In 1879 had zich de druk eener economische crisis in alle zwaarte laten gevoelen. Zij was van dien aard, dat allerlei maatschappelijke vragen naar voren drongen, die om antwoord riepen. Dit ontging de vooruitstrevende mannen van dit gezelschap niet. En nu is 't of de natuur met al haar wonderen en schoonheden en raadselen haar aantrekkingskracht, haar actualiteit heeft verloren.

Nu gaan zij spreken over de gemeentebelastingen. Zij leggen kleine proefveldjes aan van aardappelen op een bericht in de Veendammer Courant, dat iemand in Veendam 25 nieuwe soorten aardappels te koop heeft, van elke soort $\frac{1}{2}$ kilo voor f 3.60. Zij nemen het emigratie-vraagstuk onder oogen, in verband met de ellendige agrarische toestanden. Zij treden in briefwisseling met Johannes P. van der Weit, die in 1881 naar Roseland in Illinois als landverhuizer was vertrokken en doen hem vragen over de Amerikaansche toestanden, over de inrichting van het gemeentebestuur, het politie-, school- en belastingwezen. Zij houden referaten over aanbestedingen, schoolspaarbanken, coöperatie met betrekkingen tot ziekenbussen.

In één woord het oude physica was veranderd in een cursus van sociologie.

En de voortgang der ideën geschiedde in versneld tempo.

In October 1883 werden de Staatskundige Brieven van Mr. S. van Houten aangeschaft en dienden deze tot leid-

draad van de besprekingen. Uit de discussie's bleek, dat allen zich met het gelezene konden vereenigen.

Een jaar later deed het socialisme zijn intrede in den kring. De onderwijzer K. Sijtsma leidde de vraag in: Heeft het socialisme recht van bestaan? En toen hij een krachtig pleidooi voor dit economisch stelsel hield, openbaarde zich geen oppositie.

De verkoop van de natuurkundige boeken en instrumenten van het gezelschap had in hetzelfde jaar plaats. Men had gehoopt met het inslaan van nieuwe banen een nieuwen bloei te zullen aanschouwen. Doch die hoop bleek ijdel te zijn. De kring van gedachtenwisseling werd verwijd, maar niet die der bezoekers.

Op 19 Oct. 1887 had de laatste vergadering plaats.

Meester Meijer, die tot de oprichters behoorde en jarenlang het voorzitterschap had bekleed, liet zijn blik nog eens gaan over het verleden en herdacht uit het 33-jarig bestaan van het gezelschap allerlei feiten en fasen en de vele genoeglijke, leerzame bijeenkomsten. Ook Kuiken, zoowel vader als zoon, gaven uiting aan wat op dit oogenblik leefde in hun hart, vooral over de veranderde richting van het gezelschap. Toen werd het kasgeld pondspoudsgewijze verdeeld en het archief in handen gelaten van den secretaris J. Kuiken Jr.

Oefening kweekt kennis behoorde voor immer tot het verleden. Er heeft zich in dezen kring iets afgespiegeld van wat er onder zelfbewuste Friezen leeft aan geestescultuur. En dit vooral heeft voor ons waarde, dat er in 1880 een kentering heeft plaats gehad in de denk- en gevoelswereld van deze menschen. Dit toch is iets wat niet op zich zelf staat. 1880 is ook een jaar dat meetelt in onze Friesche litteratuurgeschiedenis.

Ik geloof niet te veel te zeggen, als ik 1880 noem een mijlpaal in de cultuurhistorie van Friesland onder den machtigen invloed van onhoudbare maatschappelijke toestanden. Er ontwaakte een hooger gemeenschapsgevoel. Dat voelen en tasten we in dit eenvoudige dorpsgezelschap.

Het groote vindt men terug in het kleine. En het kleine voedt op zijn beurt weer het groote. Daarom is dat kleine onze belangstelling waard, om het groote te leeren kennen en begrijpen.
